

ИВАН БУЮКЛИЕВ (София)

ЛИНГВИСТИЧНИТЕ ИДЕИ НА КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ

Харви Голдблат¹ нарича Константин Костенечки най-големия граматик на славянското средновековие. Налага се да ограничим, без да я намалим, славата му до южнославянското средновековие, защото по същото време и малко по-късно в чешките земи работят и други не по-малко значителни филолози и граматисти.

Няма съмнение обаче, че в старата българска и сръбска книжовна традиция *Сказаниѣ* изцяло и в писменѣ не само заема видно място, но е и уникално съчинение. Въпреки това дълго време остава в сянка, защото е смятано за неясно и непоследователно в изложението, пълно с противоречия, несъобразности и повторения. Неговият първи издател Ватрослав Ягич² преценява че авторът на трактата Константин Костенечки „по дух и образование, по начин на мислене и способ на изразяване... по-скоро грък, отколкото българин или сърбин“. Тази оценка налага своя отпечатък върху тълкуването на съчинението. Според Ягич Костенечки не се придържа към темата, засяга проблеми, нямащи нищо общо с граматиката, като например религиозни въпроси и въпроси, свързани с образованието на младежите. А и чисто граматическите части на съчинението са изпълнени с отклонения и повторения.

Същата оценка повтаря и М. Вайнгарт³. Според него съчинението на Костенечки е много пространно, но граматическото му съдържание е бедно и не заслужава внимание.

Новият прочит на Харви Голдблат⁴ създава друга представа за съчинението на старобългарския писател. „Сказанието — твърди той — не е практическо ръководство ни по граматика, ни по правопис, а една теоретическа защита, в която авторът брани собственото си схващане за езика, разбран като инструмент на откровение посредством графически знаци, на които първообразът и духовната функция трябва да бъдат изчистени, още преди да бъде регулирана тяхната емпирична употреба. Доминиращият мотив в Сказанието е отношението между орто-графия (правописанѣ) и орто-доксия (православѣ). Двете понятия са схванати

взаимозависими от техния маркиращ общ елемент орто-, т. е. „правилно“, „вярно“⁵.

Лингвистичните идеи на Константин Костенечки не могат да се тълкуват задоволително въвн от идеологията на исихазма и на филологическите схващания, господстващи в Търновската книжовна школа, на която авторът много често директно се позовава.

И като езикова доктрина исихазмът е ново явление в средновековната българска култура, което намира широко отражение в теорията и практиката на средновековните български книжовници от средата и втората половина на XIV в. Основното средство за търсене на истината според тази лингвистична доктрина е филологическата точност, която се изразява в правилната употреба на графическите знаци, чрез които се образуват словесните изрази на речта. Общото значение не се носи от отделните морфологични или синтактични средства, а от целия ансамбъл на лексикалните единици (знаци). Затова и всеки един знак и всяка единица на речта носи определена функция и се поставя на строго определено място в зависимост от ролята си в общата архитектоника. Новият стил се изразява и в честата фонетична игра, в изграждането на ритмизирани периоди, в границите на които се появяват и комбинации от семантичните спектри на синонимите⁶.

Костенечки ясно разграничава функциите на езика като средство на „човешкия разум“ и като израз на „божественото писание“. Че това за него са две различни неща, личи добре от следното разсъждение: вижоу ѿ ѣзыка съ хоудожнь и добрь по всѣмоу, такоже и аще и кои ѿнь, паче же въ разоумѣ члѣтва, нъ въ вѣтвнѣи писменѣ нетѣщаніе доволно (106). Това разграничение се подчертава още по-силно чрез цитат от първо послание до Коринтяните 3, 19 на апостол Павел: прѣмоудрость міра безоуміе боу (106).

Оттук се извежда идеята за превъзходството на божествените поведения над светската премъдрост: аще во и тѣмани любомоудріємъ оукрашнѣсе, без страха же вѣтвнѣи повѣленіи еда не оуподобнѣсе ѣллинѣ ѿже поучиноу морскою потѣщавші се грѣстїю ѿзмѣрити (106—107).

Тази обща постановка ни дава ключ за разбирането на цялостния ход на неговите разсъждения.

Константин Костенечки не се интересува от взаимоотношенията между писмения език (и по-конкретно езика на писанието) и говоримия сръбски или български език. Той не отрича говоримия език като средство на „човешкия разум“, но се интересува от писмения език, чрез който се изразяват божествените послания. Тъкмо неговият упадък става причина за изопачаване на смисъла. Трябва да се има предвид, че както Евтимий, така и Костенечки воюват по-скоро срещу нахлуващото невежество в книжнината, отколкото срещу някакъв несъществуващ „народен книжовен или писмен език“⁷. Езикът на писанието, а това означава и книжовният език като цяло, трябва да бъде подчинен на строги норми, за да изпълнява своето послание. Тъкмо това се изтъква още в началото на Сказанието:

Етсѣако же писме илї знаменїе коє не оверѣтаєи се на своє мѣстѣ нѣ домоу влѣдкы. еѣа же ли нѣ домоу влѣдкы, нѣ ли соупротивно; (95). Както правилно отбелязва Харви Голдблат, знакът, който не е на мястото си и е вън от „дома господен“ вече престава да бъде божествен знак и е принизен до равнището на човешката грешка. „Грешката е източник на гибел“.

Състоянието в сръбската писменост, което е предмет на „обличението“, е тъкмо такова — от всичките 38 букви, заведени от старината (т. е. от Константин-Кирил Философ и Методий), 3 са изчезнали напълно, а 12 се употребяват неправилно.

Неправилната употреба на знаците (всеки знак, който не е на мястото си, е вън от дома господен и следователно е носител на греха) поражда ереси.

Задачата, която си поставя авторът на трактата, е да възстанови порядъка, т. е. да обвърже със строги правила употребата на писмените знаци. И макар че идеалът, към който се стреми, е класическият период на старобългарската писменост, образците, създадени от „доуѣи ѡни и дивни моужїе“, той не се връща изцяло към миналото, а създава до голяма степен нови правила, като обвързва последователно знак и смисъл. С основание Харви Голдблат го нарича „възпитател-хуманист“⁸.

Лингвистичният аспект, който определя правилата за употребата на графическите знаци, представлява голям интерес и в наши дни.

И ако за някои опитът на Костенечки да възстанови първичния вид на писмеността изглежда консервативен⁹, тъй като отдалечава писмения (книжовния) език от говорната практика, то начинът, по който се разрешава тази задача, показва висока езикова и богословска култура.

Костенечки установява, че графическите знаци образуват значения, когато са противопоставени един на друг, когато влизат в „антистихия“¹⁰. Срв. нѣ о ѿ антистихон мало рѣмѣ, прочее въ съворѣнїи сї ѡзавїи. аще хоше рѣши мѣрѣ и въпишеш и сїцево то не гавлїаши мѣрѣ ѡ моцїи стѣи, или Мѡѡсеѡ съставленѡе дѣ видѣ сѹщеє, нѣ инѣ глѣ, сїце. мѣрно, мирно. сѣ єдина писмена въ ѡвої. кромѣ антистихїи нѣ и, иже сѹтъ соупротивна другѣ другѡу. (124)

Както личи от приведенния пример, Костенечки открива и прилага един принцип, който можем да наречем графемологичен. Графическите знаци (буквите), когато са в опозиция (в антистихїи), разграничават един израз от друг. В такава позиция буквите имат същото поведение, както фонемите в говоримия език. За да определи по-отчетливо тази функция на буквите, Костенечки подбира ярки примери, като посочва думи, които се разграничават само по една буква (всички останали букви са общи и за двете думи).

От такова гледище графическата система, която Костенечки така последователно описва, не се нуждае от съотнасяне към живата говорна практика. Тя е достатъчно автономна и способна да изразява определено съдържание и да изпълнява функциите си самостоятелно.

Идеологическо основание за превъзходството на писмения език над устната реч исихастите са намирали в библейските сказания. Писмената

начертание на о: о:w; о:ω. Чрез о:ω се противопоставя единствено на множествено число (също и чрез о:w. От друга страна, четирите графеми влизат в опозиция профански (o, w): сакрален (o, ω).

Както в природата нищо не е случайно и всяко явление е знак за нещо, така и в писмената реч не съществуват модификации, които да не означават нищо¹².

Макар че не пише еротимата, а „обличение“, Константин Костенечки разкрива със завидно умение спецификата на славянската реч. С право Харви Голдблат изтъква, че е възможно „Сказанието на Константин Костенечки да бъде смятано не само като теоретичен трактат, базиращ се върху провъзгласяването на божественото слово, но и като част от една образователна програма, насочена към духовното формиране на православнославянското общество“¹³. То е и свидетелство за изграждането на една висока езикова култура, огнището на която е Търновската книжовна школа, вдъхновявана от личността на патриарха Евтимий Търновски.

БЕЛЕЖКИ

¹ H. G o l d b l a t t. On the Teory of Textuel Restoration amond the Balcan Slavs in the Late Middle Ages, Ricerche Slavistiche 1980—1981, 27—28, c. 135.

² V. J a g i ć. Codex Slovenicus rerum grammaticarum, Рассуждения южнославянской и русской старине о церковнославянском языке, Исследования по русскому языку, Берлин 1885—1895, reprint München 1968, c. 383—487.

³ M. W e n g a r t. Dobrovského Institutiones, I. Církevněslovanské mluvnice před Dobrovským, Sborník filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě, 1923, I, c. 646.

⁴ H. G o l d b l a t t. Costantino da Costenec umanista e difensor fidei, Annali del Dipartimento di Studi dell' Europa Orientale, Sezione Letterario-Artistica, Nuova Seria 2 (XXII), Roma 1984, c. 77—99; H. G o l d b l a t t, Orthography and Orthodoxy, Constantine Kostenečki's Treatise on the Letters (Skazanie izbjavlenno o pismenex), Firenze 1987.

⁵ H. G o l d b l a t t. Constantino da Costenec..., c. 78.

⁶ R. P i c c h i o. Études littéraires slavo-romanes, Studia Historica et Philologica, No 6, Sectio Slavoromanica No 3, Firenze 1978, c. 27—28; срв. също така и J. R u s e k. Konstantina Kosteneckiego wiedza o językach słowiańskich, Prokursory słowiańskiego językoznawstwa porównawczego (do końca XVIII w.), Wrocław 1987, c. 27—28.

⁷ Това се изтъква съвсем недвусмислено в Сказанието: того во ради възвѣрание ѿ невѣждѣ еже написати въѣтнаа писання въ грѣцѣхъ же и Търновѣхъ и даже и въ стѣни горѣ съ сими повелѣнно ѿ было (132).

⁸ Цит. съч. с. 80.

⁹ Такъв начин на разсъждение обаче според мене е неправилен. Взаимоотношенията между книжовния език и говоримия език през XIV—XV в. са били по-различни, отколкото през XIX—XX в.

¹⁰ Гръцкият термин ἀντιστοιχία освен 'стоящ един срещу друг в редицата' още от Аристотел, Плутарх и гръцките граматисти означава и противопоставяне или съответствия на звукове и букви.

¹¹ Н. К у е в и Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки, изследвания и текст. София 1986, с. 46—62.

¹² Подобна философия в Западна Европа господства и през XVI в. М. Фуко отбелязва: „Езиците се намират в отношение към света по-скоро като аналогии, отколкото като значения; или по-точно техните качества на знаци и функциите им на удвояване се наслагват”. М. F o u c a u l t. *Le parole e le cose*. Milano 1985, с. 52.

¹³ Constantino da Costenec... с. 97.